

Հրատարակութիւն Ս. Ղազարի Հայկական Կանառին
Publication de l'Académie Arménienne de Saint-Lazare - Venise

Կը հրատարակուի «Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան» նպաստով
Publié avec le concours de la « Fondation Calouste Gulbenkian »

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀԱՅՈՑ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ», 1973, ք. 3-4, էջ 326-361)

ԾՈՎ ԴՂԵԱԿԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՐ ՎՏԱՆԳՈՒԱԾ

Հայրապետական Աթոռի փոխադրութեան պարագաները միշտ ալ ստեղծուած են պատմական բախտորոշող դէպքերէ, որոնք եկած են Հայ Ժողովուրդի ճակատագրին նոր ընթացք տալու: Ծով դղեակը, 1116-1150 թուականներու ընթացքին Հայրապետական Աթոռը պահպանելէ ետք, անկարող կը դառնար այլեւս ապահով օթեւան ընծայելու՝ հոն ապաստանած երկու ամոլներուն, Գրիգորիս Կաթողիկոսի եւ Ներսէս Շնորհալիի: Ասոր պատճառը երկու տողերու մէջ արտայայտած է նոյն ինքն Շնորհալին, այդ թուականներուն դրած «Բան Հաւատոյ» քերթուածի յիշատակարանին մէջ, ըսելով.

«Ի տկարանալ հռովմայեցւոց,
Եւ ի զօրանալ հազարացւոց...
Ի Ծով անուն դղեկէն ելեալ,
Զոր սեփական ինքեան շինեալ,
Ի յանառիկս ամրոց հասեալ,
Հռոմայական Կլայ յորջորջեալ»¹:

Արդարեւ, ԺԲ. դարու կէսին, արեւմուտքէն եկած էին իրաւաւորներ, որոնք Միջին Արեւելքի քրիստոնեայ ու մանաւանդ Հայ Ժողովուրդի մօտ ասպնջականութիւն գտնելով՝ հիմնեցին տեղւոյն վրայ զանազան իշխանութիւններ, Երուսաղէմ հասնելէն առաջ: Առա-

1. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բան Զափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 241:

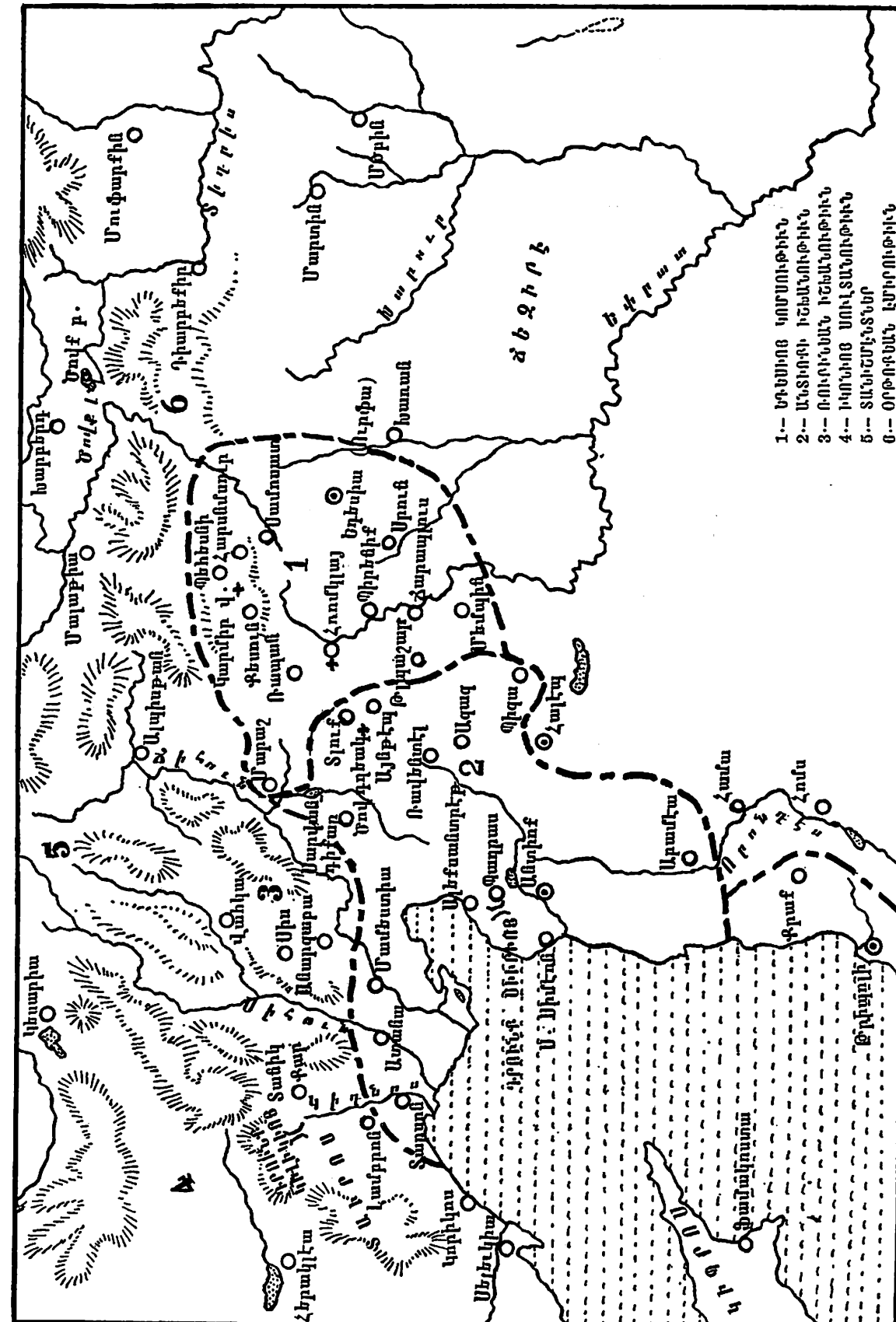
Ջին մեծ ու կարեւոր իշխանութիւնը Եդեսիոյ Կոմսութիւնն էր, զոր հաստատեց Պաղտին Ա. իշխանը, 1098ին, մտնելով Եդեսիա՝ իբրեւ որդեգիր եւ յաջորդ Թորոս հայ իշխանին: Հայերը, որոնք օգնած էին անոր, մանաւանդ թէ հրաւիրած իսկ էին զինք, այն ակնկալութեամբ եւ յոյսով՝ թէ պիտի կարենան, անոր օգնութեամբ, հաստատել իրենց իշխանութիւնը Եդեսիայէն մինչեւ Մարաշ եւ Մելիտինէ քաղաքները, պաշտպանուելով Թուրք եւ իսլամ ժողովուրդներու դէմ, բոլորովին յուսախար մնացին, երբ տեսան որ Պաղտին դրաւելով Եդեսիան՝ հիմնեց լատին իշխանութիւն մը: Ան օգտագործեց հայ տարրը, որ տեղացի միւս քրիստոնեաներէն աւելի հաւատարիմ եւ տիրասէր եղաւ: Ճիշտ է որ Եդեսիոյ Կոմսութեան կից՝ ազատ մնաց Գող Վասիլ իշխանին երկիրը, եւ իր կենդանութեան՝ կրցաւ անկախութիւնը պահել եւ Հայոց հայրապետութեան Աթոռը պահպանել իր հովանիին տակ. բայց Գող Վասիլի մահէն ետք՝ շուտով այդ իշխանութիւնը անցաւ լատին դերիշխանութեան ներքեւ, մաս կազմելով Եդեսիոյ Կոմսութեան²:

Եդեսիոյ իշխանութեան կազմութիւնը՝ Պաղտինի ձեռքով՝ օրինակ հանդիսացաւ ուրիշ փրանկ իշխաններու ալ, նոյն ձեւով իշխանութիւններ հիմնելու: Արդարեւ՝ Պոհեմոնտ Ա. 1098ի Յունիսի դրաւելով Անտիոքը, ինքն ալ հիմնեց անկախ իշխանութիւն մը, որ պիտի տեւէր մինչեւ 1262 թուականը: Իր իշխանութիւնը կը տարածուէր հիւսիսէն մինչեւ Մարաշի կողմերը: Հոս ալ հայ բնակչութիւնը գլխաւոր զօրավիգը կ'ըլլար լատին իշխաններուն, որոնք փոխադարձաբար կը պաշտպանէին հայ իշխանները՝ դրացի Թուրքերու դէմ: Փրանսացի պատմագէտը՝ Կրուսսէ կը հաւաստէ թէ «Փրանկ իշխաններու քաղաքականութեան գլխաւոր սկզբունքներէն մէկն էր ամէնուրեք հովանաւորել հայ տարրը»³: Որովհետեւ հայ ժողովուրդը, հակառակ իր յուսախարութեան, միշտ ալ աւելի տիրասէր ու հաւատարիմ կեցուածք ունեցաւ ինչպէս իրենց նահապետներուն հանդէպ, քան տեղացի միւս քրիստոնեաները: Բայց նոյն պատմագէտը կը քննադատէ նաեւ ինչպէս իրենց սխալ քաղաքականութիւնը հայ ժողովուրդին նկատմամբ, ըսելով՝ թէ փոխանակ օգնելու տեղական հայ իշխաններուն, եւ զանոնք զօրացնելով՝ իրենց թիկունքին դաշնակիցներ ունենալու, զանոնք օգտագործեցին՝ հիմնելու համար անհատական իշխանութիւններ, այսու հեռանալով խաչակրութեան բուն նպատակէն եւ դադարականէն, որուն համար սկիզբ եւ մղում տուած էր Ուրբանոս Ի. Պապը:

2. ՍՄԱՐՏԱՅ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ, Տաքեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 101-3, 104-5:

Մ. ՈՒՌԻՆՍԿԻ, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 257, 260, 337:

3. R. GROUSSET, L'Empire du Levant, Paris, 1949, p. 203-4.

Տեսանք թէ Գրիգորիս եւ Ներսէս, որոնք նախ կը գտնուէին Վասիլ իշխանի հովանաւորութեան տակ, նախընտրեցին թողուլ իրենց բնակութիւնը եւ ապաւինեցան Անտիոքի իշխանութեան ենթակայ երկիրը, ու հոն պատրաստեցին իրենց համար բնակարան եւ կաթողիկոսարան, Տյուք գաւառին մէջ⁴: Ասով անոնք Անտիոքի իշխանին հովանաւորութեան տակ կը մտնէին: Այս պատճառով ալ՝ երբ Անտիոքի մէջ եկեղեցական ժողով գումարուեցաւ (1139), երկու եղբայրները հրաւիրուեցան մասնակից ըլլալու ժողովքին, իբրեւ այդ իշխանութեան մէջ գործող եպիսկոպոսներ: Այս մասին յետոյ պիտի անդադառնանք:

Սակայն Բիւզանդիոնի կայսրները հաշտուած չէին Անտիոքի պէս անուանի քաղաքի մը գրաւումին՝ Լատին խաչակիրներու կողմէն, ինչպէս չէին հանդուրժեր Կիլիկիոյ լեռներուն մէջ հաստատուած Ռուբինեան իշխաններու անկախութեան ձգտումներուն: Ուստի՝ երբ Յովհաննէս Կոմնենոս (1118-1143), մեր պատմիչներէն Պերբերոֆէն կոչուած, յաջորդեց հօրը՝ Ալեքս կայսեր, միտքը դրաւ բիւզանդական կայսրութեան նախկին սահմանները վերահաստատել: Այս նպատակով, յետ արքունիքի խռովութիւնները կարգի դնելու, հօր բանակով մը քալեց Իկոնիոյ սուլտանին դէմ, եւ անկէ՝ Սեբաստիոյ Դանիշմաններուն դէմ, եւ ամէն տարի յարձակումներ գործելով՝ մինչեւ 1135 թուականը կրցաւ զանոնք զսպել:

Այս թուականներուն, Անտիոքի իշխանութեան եւ Կիլիկիոյ հայ իշխան Լեւոնի միջեւ ալ թշնամութիւն կար. որովհետեւ Լեւոն (1129-1137), Թորոսի եղբայրը եւ յաջորդը, սկսած էր իր սահմանները ընդարձակել, ի վնաս Անտիոքի իշխանութեան, գրաւելով Մսիս, Ատանա, Տարսոն եւ հուսկ Սարվանդիքար, որոնք Անտիոքի կը պատկանէին: Անտիոքի իշխանը, Պեմունդ (կամ Պոհեմոնդ) Լեւոնի դէմ ելաւ եւ յաջողեցաւ զինք գերի բռնել. պահանջեց անկէ որ գրաւած երկիրները ետ դարձնէ, եւ որդիները պատանդ բռնելով՝ զինք արձակեց:

Ճիշտ այդ տարին (1136), Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը, իր բանակին գլուխ անցած՝ յանկարծ երեւցաւ Կիլիկիոյ մէջ, Ատալիա քաղաքին մօտ. ծովէն ալ իր նաւատորմիդը բերած էր: Լեւոն եւ Պեմունդ անակնկալի եկած, բարեկամացան իրարու՝ հասարակաց թըշնամիին դէմ: Բայց Յունաց կայսրը շատ աւելի զօրաւոր էր եւ վրձնական իր ծրագիրները հետապնդելու մէջ. այնպէս որ ան առանց ժամանակ տալու՝ յառաջացաւ գրաւելով Տարսոն, Ատանա եւ Մամեստիա քաղաքները: Լեւոն քաշուեցաւ Անարզաբա, լաւ պաշտպանուած քաղաք մը, որ քիչ ետք պաշարուեցաւ յոյն բանակէն: Երե-

4. Վարդ Ներսէսի «Սոփեր» ԺԴ, էջ 40:

սունեւեթը օր տեւող հերոսական պաշտպանութենէ ետք, քաղաքին պարիսպները տեղիք տուին յունական բարաններու հարուածներուն, եւ քաղաքը գրաւուեցաւ կայսերական բանակէն: Լեւոն քաշուեցաւ Տարսոսեան լեռներու մէջ: Կայսրը չհետապնդեց զինք. այլ ծովեղերէն իջաւ Աղեքսանտրէթ, եւ անկէ Անտիոքի դիմաց բանակը տեղաւորեց: Անտիոքի իշխանը եւ միւս Խաչակիր իշխանները վարանեցան. բայց կայսերական ուժին դիմաց եւ իրենց կնքած հին դաշինքին համար՝ յանձն առին ենթարկուիլ կայսրին, անոր հպատակութիւնը ընդունելով: Կայսրը պահանջեց անձնատուր ըլլալ առանց պայմանի. անոնք ա'յդ ալ ընդունեցան: Ձմեռը վրայ հասնելուն, կայսրը վերադարձաւ Կիլիկիա, եւ այս անգամ հետապնդեց Լեւոն իշխանը՝ մինչեւ Վահկայ բերդ, ամէն տեղ աւեր գործելով: Գրաւեց Վահկան, գերի բռնեց Լեւոն իշխանը եւ անոր երկու որդիները՝ Ռուբէն ու Թորոս, եւ զանոնք Պոլիս դրկելէ ետք՝ ինք շարունակեց իր արեւելեան արշաւանքները⁵:

Այս դէպքերը սրտի ցաւով կը դիտէին Պահլաւունի եղբայրները՝ Գրիգորիս եւ Ներսէս, Մովսէս իրենց փոքր դղեակէն, ինչպէս նկատել կու տայ Կիլիկեան Տարեգիրքը. «Ձայսու ժամանակաւ սուրբ Կաթողիկոսն Հայոց Տէր Գրիգորիս կայր ի փոքրագոյն դղեակն՝ Մովսէս, ի սահման Տլըոյ»⁶: Իսկ Ներսէս Շնորհալին իր սրտին կսկիծը չկարենալով զսպել, կ'արտայայտէր նոյն տարիներուն դրած յիշատակարանի մը մէջ, ըսելով. «Յետ յոքունց ստացողաց եւ զիս յիշեսցիք ի Գրիստոս, զՆերսէս, անաթան գոլով եպիսկոպոս եւ եղբայր Կաթողիկոսին Հայոց, Տեառն Գրիգորի, որ ստացաւ զսա զնիւք յաւարէն յունաց ի վանորէից Հայոց, յորժամ ել թագաւորն Հոռոմոց յաշխարհն Կիլիկեաց եւ ա'ւ զնա յիշխանէն Լեւոնայ, որ էր հայ ըստ ազգի եւ հաւատոյ: Եւ աւերեաց զբազում վանորեայս եւ զեկեղեցիս, եւ զնշանս տէրունականս խորտակէին եւ անհնարին հարուածս ազգի մերում հասուցանէին քինարար: Եւ այս եղեւ ի թուականիս ՇՁԶ, եւ երկրորդ գալ նորին արքայի եղեւ ՇՂԲ, յորում եւ վախճանի առաջի Անարզաբոյ: Եւ թագաւորէ կրտսեր որդի նորին Մանուէլ աւուն»⁷:

Մատթէոս Ուռհայեցին, որ իր դիրքը կը փակէ նոյն թուականով եւ դէպքով, Յունաց կայսր Պերբերոֆէնի մասին գրած ատեն՝ կը գովէ զինքը հետեւեալ խօսքերով, կարծես նոյնիսկ հակասելով Շնորհալիի արտայայտութեան. «Այր քաջ եւ պատերազմող, եւ բարութիւն հեղ եւ քաղցր. սա եղեալ ընդունող ազգին Հայոց, եւ վերա-

5. Մ. ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Անդ, էջ 369: Տարեգիրք, անդ, էջ 159-160:

6. Տարեգիրք, անդ, էջ 161:

7. Գ. ՅՈՒՍԵՓԵԱՆ, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Անթիւիա, 1951, էջ 355:

ցոյց զցասուածն անարժան մկրտութեան»⁸։ Ուռհայեցիի այս վերջին խօսքին իմաստը հասկնալու համար՝ աչքի առջեւ ունենալու է Յովհաննէս Կոմնենոսի հօր՝ Ալեքս կայսրին կատարածը. «Սա, կը գրէ Մատթէոս, գործեաց որ ոչ էր ըստ կամաց Աստուծոյ. հրամայեաց երկրորդ մկրտութիւն առնել... եւ անամաչ զամենայն ազգն Հայոց մկրտէր»⁹։ Կրօնամոլութեան հետեւանքով Հայոց դէմ կատարուած այս անտեղի հալածանքը՝ Ալեքսի որդին եւ յաջորդը Յովհաննէս Կոմնենոս դարմանեց, վերցնելով կրկին մկրտութեան պարտադրանքը Հայոց վրայէն։ Բայց քաղաքական դեմքի վրայ անաչառ եղաւ Հայոց դէմ, քանի որ Կիլիկիան կը նկատէր կայսրութեան պատկանող երկիր, եւ հոն հաստատուած հայ իշխանները՝ ապօրինի եւ ապրտամբ զեղծարարներ։ Նոյն էր իր դիրքը Խաչակիրներուն հանդէպ ալ, որոնք եկած ու գրաւած էին կայսերական նախկին հողերը եւ հիմնած էին անկախ իշխանութիւններ։

Ուստի, հարկ է նշել, մէկ կողմէ, Ուռհայեցիի մէջ պատմագիրի անկողմնակալ դատաստանը՝ հանդէպ յոյն կայսրներու, նոյնիսկ Ալեքսի հանդէպ, որ հայատեաց մըն էր, եւ որուն համար Մատթէոս կը գրէ. «Այր բարի եւ իմաստուն... եւ յոյժ ողորմած ի վերայ հաւատացելոց Քրիստոսի. բայց ի վերայ ազգիս Հայոց յոյժ ատեցող երեւեալ»¹⁰։ Միւս կողմէն ալ վեր պէտք է հանել Ն. Շնորհալիի ազգասէր եւ զգայուն սիրտը, որ կը տառապէր Յոյներու կողմէ բնիկ հայ իշխանին եւ ժողովուրդին ու վանքերուն դէմ կատարուած խրտհարութիւններուն համար. որովհետեւ կը նկատէր՝ թէ քիմաքաք, այսինքն՝ ոխակալութենէ շարժած կը գործէին զայն։

Այսպէս, յոյն կայսրը անգամ մըն ալ կը գործէր իր նախորդներու սխալը, տկարացնելով եւ ջնջելով լատին ու հայ իշխանութիւնները, որոնք թէեւ հաստատուած էին բիւզանդական հողերու վրայ, բայց կրնային անոր սահմաններուն սպառնացող իսլամական հրոսանքին դէմ թուաբ կայմել։ Յովհաննէս Կոմնենոս, ջնջելով Ռուբինեան իշխանութիւնը եւ խոնարհեցնելով Խաչակիրներու նորակազմ իշխանութիւնները, կը կարծէր բարձրացնել բիւզանդական կայսրութեան վարկը՝ արեւելքի մէջ. բայց երկար չտեւեց այս կացութիւնը, քանի որ իր յանկարծական մահով (1143ին), իր որդին եւ յաջորդը Մանուէլ կը ստիպուէր թողուլ արեւելքը եւ վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս, ապահովելու համար իր գահը¹¹։

Յոյներու կայսրին մահը չունչ մը քաշել տուաւ բոլոր իսլամ իշխաններուն։ Անոնց մէջ ամէնէն փառասէր եւ յանդուգն իշխանը

8. Մ. ՌԻՌՀԱՅԵՑԻ, Անդ, էջ 346:

9. Մ. ՌԻՌՀԱՅԵՑԻ, Անդ, էջ 345:

10. Մ. ՌԻՌՀԱՅԵՑԻ, Անդ, էջ 345:

11. Մ. ՌԻՌՀԱՅԵՑԻ, Անդ, էջ 371: Տաքեգիրք, անդ, էջ 162:

Հալէպի էմիրն էր՝ Ջանզի (1128-47), որ հետամուտ էր իր սահմանները ընդարձակելու դէպի Հոմս եւ Դամասկոս։ Կայսրին մահուան լուրը քաջալերեց զինք՝ հետապնդելու իր ծրագիրները։ Եւ յաջորդ տարին իսկ, 1144ի աշնան, Ջանզի իր բանակով ճամբայ ելաւ Քարա Արսլանի դէմ, որ Տիարպեքի Օրթոքեան էմիրն էր։ Բայց երբ իմացաւ թէ Ճոսլին՝ Եդեսիոյ կոմսն ալ անոր օգնութեան կ'երթայ, ճամբան փոխեց եւ եկաւ Եդեսիան պաշարելու՝ Նոյեմբերի վերջերը։ Ճոսլին չկրցաւ իր մայրաքաղաքը պաշտպանել, այլ քաշուեցաւ Թըլպաշար եւ անկէ օգնութիւն ուղեց Անտիոքի Ռայմոնտ իշխանէն, որ սակայն մերժեց դալ, նախապէս զժտուած ըլլալուն համար։ Ապա դիմեց Երուսաղէմի Մելիսէնոս թագուհիին։ Այս վերջինը իր խորհրդականներու խորհրդով հաւաքեց բանակը, բայց ուշացաւ օգնութեան հասնելու, որովհետեւ Եդեսիա ամիս մը հերոսական պաշտպանութենէ ետք՝ անձնատուր եղած էր, նոյն տարուան Դեկտեմբերի 23ին, շաբաթ օրը։ Յարձակող բանակը թալանի եւ կոտորածի մատնեց ժողովուրդը. բայց Ջանզի յաջողեցաւ կեցնել կոտորածը, եւ խնայեց քրիստոնեայ հայ եւ ասորի բնիկներուն։ Իսկ լատին Խաչակիրները բոլոր բռնեց ու գերի տարաւ կամ սպաննել տուաւ¹²։ Ներսէս Շնորհալիի եղբոր տղան՝ Ապիրատ, որ ներկայ էր պաշարումին, խնդրեց իր հօրեղբորմէն՝ որ գրի առնէ այս աղետալի դէպքը։

Ջանզիի յաղթանակը մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց իսլամներու մէջ, որոնք նկատեցին թէ անպարտելի կարծուած Խաչակիրները տեղիք տուին իրենց զինուորներուն առջեւ։ Իսկ քրիստոնեաներու մէջ մտաւ ծանր մտահոգութիւնը։ Երուսաղէմի թագուհին շուտով Եդեսիոյ անկումին լուրը կը հասցնէր Հոմս։ Երկու տարի ետք՝ նոր խաչակրութիւն մը կը պատրաստուէր ճամբայ ելլել դէպի Արեւելք, մինչ Ջանզի կը սպաննուէր իր ներքինիներէն մէկուն ձեռքով։ Կ'երեւի Ն. Շնորհալին, Եդեսիոյ Ողբը գրած միջոց, տեղեակ էր այս անցուղարձին, որ իր քերթուածը կը վերջացնէր այն լաւատես յոյսերով ու կը գրէր։

«Շարժէ կրկին զազն Ֆրանկ, անհուն հեծեալ եւ հետեակ, Իրեւ զծովու ալեաց կուտակ բորբոքելով զան խիստ ու բարկ... Մաքրեն զաշխարհս բովանդակ, յանհաւատիցն առնեն դատարկ»¹³։

Այսպիսի լաւատեսութենէ տարուած՝ Ճոսլին կոմսն ալ, Ջանզիի մահէն ետք, իրեն ենթակայ Մարաշի Պաղտին իշխանին հետ, յարձակեցաւ Եդեսիոյ վրայ, զայն կրկին գրաւելու յոյսով։ Բայց

12. Մ. ՌԻՌՀԱՅԵՑԻ, Անդ, էջ 371: Տաքեգիրք, անդ, էջ 163:

13. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ողբ Եդեսիոյ, Երեւան, 1973, էջ 128:

Ահա այս առթիւ կը շարունակէ պատմել Շնորհալի:

«Մեք ի դղեկէն որ Ծով կոչի,
Որ սեպհական մեր էր տեղի,
Անցեալք յայնկոյս Տաւրոսի
Բնակեալ հանդէպ ամրականի,
Որ Այլասեռ քար անուանի,
Առ բարեպաշտ մեծ իշխանի,
Որոյ Թորոս վերաձայնի,
Որդի յաղթողն Լեւոնի
Եւ Կոստանդեայ եւ Ռուբենի»²⁰:

Ասկէ յայտնի կ'երեւի թէ Մասուտի այս երկրորդ արշաւանքին առթիւ Ներսէս եւ Գրիգորիս կը ստիպուին թողուլ իրենց բերդը եւ անցնիլ Տաւրոսէն անդին եւ հիւր ըլլալ Թորոս իշխանին: Մինչ առաջին արշաւանքին, որ 1149ին տեղի ունեցաւ, Գրիգորիս գնաց Թըլ-պաշար՝ ապահովելու կաթողիկոսարանի գոյքերը:

Թորոս քանի մը տարիէ ի վեր դարձած էր Կոստանդնուպոլսէն, փախչելով կայսրին հսկողութենէն, որ նախ ղինք բանտարկած եւ ապա պատուաւոր արգելարանի մէջ դրած էր: 1145ի ատենները, վաճառականի երեւոյթի տակ ծպտուած՝ Թորոս եկած էր Կիլիկիա, եւ ծանօթներու յայտնելով ինքզինքը, յաջողած էր գրաւել իր հայրենի բերդը՝ Վահկան. ապա ընդարձակելով իր իշխանութիւնը՝ տիրապետած էր հայրենի հողերուն: Այս լուրը, բնականաբար, մեծ խանդավառութիւն եւ ուրախութիւն պատճառած էր նաեւ Ներսէսի, որ դավառութիւն եւ ուրախութիւն անոր հօր եւ եղբոր կալանաւոր գեղանի մը տարի առաջ կ'ողբար անոր հօր եւ եղբոր կալանաւոր գեղութիւնը՝ Յոյներու կողմէն: Այս վստահավառութիւնը մղեց ղինք՝ յանձն առնել այնքան երկար ճամբայ կտրել եւ Թորոսի հիւրն ըլլալ, Տաւրոսէն ալ անդին, եւ բնակիլ Այլասեռ քար կոչուած բերդին դիմաց:

Տեղագրական այս անունը անյայտ կը մնայ: Ոմանք այդ անունին մէջ ուզած են Կոպիտառ բերդին անուան թարգմանութիւնը տեսնել, իբրեւ Cupidus անունէ առաջ եկած, զոր Շնորհալին Այլասեռ թարգմանած ըլլայ²¹: Թէեւ այս մերձեցումը գիտաւոր է, եւ տեղագրական դիրքով ալ բերդը Վահկայի մօտիկ, բայց կը կարծենք թէ Այլասեռ բառը դժուարաւ կը յարմարի Cupidus = ցանկութիւն իմաստին: Ան գրաբարի մէջ կը նշանակէ օտարագգի, հեթանոս, ոչ իմաստին: Ան գրաբարի մէջ կը նշանակէ օտարագգի, հեթանոս, ոչ իմաստին: Ան գրաբարի մէջ կը նշանակէ օտարագգի, հեթանոս, ոչ իմաստին: Ան գրաբարի մէջ կը նշանակէ օտարագգի, հեթանոս, ոչ իմաստին:

20. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Յիշատակարան, տե՛ս ՏԱՇԵԱՆ, Յուցակ Զեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 513-4:

21. Թ. ՏԵՐ ՂԱՋԱՐԵԱՆ, Հայկական Կիլիկիա, Անթիպատ, 1964, էջ 214-5:

դաներու կիրարկած է, ինչպէս Վիպասանութեան մէջ՝ յայլասերիցն հալածեալ²², ըսուած Բարսեղ Կաթողիկոսին համար, որ Թուրքերէն հալածուած էր: Մեր կարծիքով՝ այդ բերդին անունը պէտք է թարգմանութիւնն ըլլայ Տափիկ քար անունին զոր կը յիշեն Գրիգոր Երէց եւ Կիլիկեան Տարեգիրքը, երբ կը խօսին 1159ի Թորոսի փախուստի մասին՝ Մանուէլ կայսրին առջեւէն, ըսելով. «Ամրացուցանէր ղինն իւր եւ զորդիս եւ զգանձ ի Տափիկ քարն»²³: Այս բերդը կանգնած էր Կիւղնոսի ակերուն մօտիկ²⁴: Ուստի, Տափիկ քարը կամ բերդը, որ Թորոսի երկրին մէջ կը գտնուէր, շատ լաւ Այլասեռ (կամ Այլասեր) քար կրնար թարգմանուիլ: Շնորհալիի համար՝ այդպէս թարգմանելու հարկադրիչ պարագայ մըն ալ կար, այն է՝ գոհացնել տաղաչափական պահանջը մը, օգտագործելով «Այլասեռ» բառի երեք վանկերը, փոխան «Տափիկ» բառի երկու վանկերուն, ինչ որ «Կոպիտառ» անունի պարագային՝ հարկ չկար: Այս բերդին դիմաց կը գտնուէր անշուշտ Վահկան, Թորոս իշխանի կայանը, ուր հիւրասիրուեցաւ Ներսէս:

Բայց Թորոս իշխանի հովանաւորութիւնն ալ հաւանօրէն չէր գոհացներ երկու եղբայրներուն ծրագիրը. անոնք կը տեսնէին թէ տակաւին կռուի եւ պայքարի չըլլան մը կ'անցընէր Թորոս եւ միշտ ենթակայ էր յունական յարձակումներուն: Անոնց սիրտը միշտ ալ Արեւելեան Հայաստան վերադառնալն էր, ուր կաթողիկոսական Աթոռը նախապէս կը գտնուէր. ու թէեւ Բարսեղ եկած էր մինչեւ այս կողմերը, բայց անշուշտ վերադառնալու ծրագրով. հարկ էր այդ կտակը իրականացնել²⁵: Այս մտածութեամբ ճամբայ ելաւ Գրիգորիս, եւ երբ հասաւ Թլպաշար՝ ներկայացաւ Ճոսիւնի կնոջ, ու պատմեց իր մտադրութիւնը: Պէտքերիս այս լսելով՝ յորդորեց ղինքը մնալ Հռոմկլայ, զոր իրեն կը տրամադրէր առժամապէս, մինչեւ որ ինք երթար արեւմուտք եւ ղրկէր իր զաւակը՝ կրտսերն Ճոսիւն. եւ եթէ ան հաւանէր բնակիլ այս երկրին մէջ, Գրիգորիս իրեն պէտք էր յանձնել բերդը. ապա թէ ոչ՝ զայն կը թողուր կաթողիկոսին: Գրի-

22. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բաճ Զափաւ, անդ, էջ 598:

23. Մ. ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, Աճդ, էջ 417: Տարեգիրք, անդ, էջ 177:

24. S. RUNCIMAN, ibid. p. 579.

25. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ իր կաթողիկոսական ձեռնադրութեան առթիւ խօսած ճառին մէջ՝ կը յիշէ ցաւով թէ չէին կրցած իրականացնել այս ծրագիրը: «Զի ի մանկական տիոց մինչեւ ցայժմ ի դէպ վարկաք զպանդխտական կենացն ի դժնեայ պատահալ ժամանակին, ... զփոփոխումն տեղի ի տեղովէ, ըստ փոփոխական կենացս... թէպէտ եւ ըստ մեղաց մերոց ոչ ժառանգեցաք զլեռն սրբութեան զոր ստացաք» (Թուղթք, Աճդ, էջ 10-11): Իսկ Ընդհանրական Թուղթին մէջ ալ նոյն ակնարկը կայ, երբ կը յայտնէ իր ցաւը ըսելով. «Եւ քաղաք Թաւառական եւ բազմաթողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէսզի անդանօր նստելով յաթոռ հայրապետութեան եւ վարդապետութեան ուսուցանէաք» (Աճդ, էջ 41-2):

րով կրնար երկու հայկական կեղերոնները իրարու կապող կամուրջ մը հանդիսանալ, մանաւանդ երբ Կիլիկիոյ մէջ հայկական թագաւորութիւնն ալ հաստատուէր:

Բայց Հռոմկլան իսկոյն նախախնամական եղաւ, անմիջապէս պատրաստելով եւ պաշտպանելով երկու հարազատ եղբայրները եւ Հայրապետական Աթոռը՝ մօտալուտ թշնամիներու յարձակումներէն, ու նաեւ «սուտանուն քրիստոնեաներու» դրժումներէն, ինչպէս կը խորհրդածէ նոյն ինքն Շնորհալին իր «Բաճ հաւատոյ» գրութեան յիշատակարանին մէջ, Հռոմկլայ փոխադրուելու առիթով:

«Ձոր տընօրինիչն ամենայնի,
Տեղ պատրաստեաց ապաւինի,
Սուրբ Աթոռոյս ըսքանչելի,
Ի բարկութեան ժամանակի.
Յորում նեղիմք յանօրինաց,
Ի յարտաքին չար դադանաց,
Եւ ոչ նուազ ի դըրժանաց
Ի սուտանուն քրիստոնէաց»³²:

Այս տեղ՝ սուտանուն քրիստոնեաներու դրժումները ըսելով, Շնորհալին կ'ակնարկէ անշուշտ Յոյներուն, որոնք իրենց տուած խոստումներուն հակառակ՝ կրնային կաթողիկոսական Աթոռին անկատարութիւնը վերցնել, եթէ Յոյներու իշխանութեան ենթակայ հողերուն մէջ մնացած ըլլային. Հռոմկլան դուրս ըլլալով բիւզանդական հողամասերէն, ապահով ապաւէն էր նաեւ անոնց դէմ³³:

Իբրեւ պաշտպանողական բերդ ալ Հռոմկլան աւելի ամուր դիրք ունէր՝ քան Ծով դղեակը, որ փոքրիկ էր: Հռոմկլայի դիրքը նկարագրած է նոյն ինքն Շնորհալին, վերոյիշեալ յիշատակարանին մէջ:

«Արդ այսպիսում ժամանակի,
Դառն եւ դժնեայ եւ անբարի,
Յորում բնակիմք յայս ամրոցի,
Ի դետապաք քարանձաւի,
Ի յեփրատայ պարագրելի,
Որ յԱդինայ քառորդ հոսի,
Յելից կուսէ հեղիկ հոսի,
Ի միւս փոքուէ մըտիւք պատի,
Ինքս ամբարձեալ իբր ըզկղզի:

32. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բաճ Զափաւ, անդ, էջ 242:

33. Պօղոս Խաչատուրեան, Ոգր Եղիսիոյ գրքին յառաջաբանին մէջ, այս բացատրութիւնը խաչակիրներուն համար ըսուած կը համարի. տե՛ս Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ոգր Եղիսիոյ, Երեւան, 1973, էջ 18:

Յալեաց ծովու ոչ երկնչի,
Ի մարդկանէ ոչ զարհուրի,
Ձի է հնարից անյաղթելի»³⁴:

Ալիշան ալ անդրադառնալով այս բերդին ամրութեան մասին, իր ժամանակ քաղած տեղեկութիւններուն համաձայն՝ կը գրէ. «Տեղւոյն զլիաւոր ամրութիւն է դիրքն, քարակտուր բարձրագագաթ մը ըլլալով եւ արեւելքէն լայնախոր յորդահոս եւ բարձրատափ Եփրատն ունենալով, զոր անցնիլ եւ հոն մօտենալն ամենադժուար է. հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմէն ալ ունի դետակ մը՝ Մերզպան կամ Մերզիմէկ (Փարսման) ըսուած (հիմա կ'անուանեն Մարզուան կամ Մարսուան), որ ի հարաւոյ արեւմտից դալով կը պատէ զքարաբլուրը խոր ձորակով մը եւ կը խառնուի յեփրատ. վրան կամուրջ մը ձգուած է՝ բերդին հաղորդելու համար. հարաւային կողմն ալ լեւամբք եւ շինծու (շինուած) ամրութեամբ ապահոված էր. քարաբլուրին եւ դետակին միջոցն պարտէզներու թողուած էր եւ քիչ բնակիւթեան: Բուն արուարձանն դետակէն անդին է հիւսիսի կողմը...: Իսկ բուն Կլայն, այսինքն բերդն, այն քարաբլուրին դագաթն է, իբր 360 ոտք (չ. 120 մետր) բարձր Եփրատայ եղբերքէն, հիւսիսէն դէպի հարաւ երկնցած, լայնագոյն կողմն ալ հարաւայինն է, ուր հիմա մզկիթ մը կայ, անոր մօտ քարափոր ջրչեղջ կամ աւազան, ուր ջուր կը հանէին բազմապտոյտ քարակտուր սանդղօք, որ ինչուան Եփրատ կ'իջնցնեն. պատերազմի ազնն ասիկա էր պաշարելոց ջրի յոյս: Բերդատիրոջ բնակութիւնը անտարակոյս էր հիւսիսային լայն կողմը, ուր շատ ամրութիւններ շինուած են պարսպօք եւ մարտկոցօք: Իսկ մեզի համար աւելի նշանաւոր եղաւ հարաւային նեղ կողմն, որ իբրեւ դար ու կէս Հայոց Վահարանն եղաւ»³⁵:

Կաթողիկոսարանի այս փոխադրութիւնը տեղի կ'ունենար ճիշտ այն ատեն՝ երբ Մանուէլ կայսրը Ճոսլինի կնոջմէն կը գնէր անոր պատկանող երկիրը եւ քաղաքները. ասոր հետեւանքով՝ տեղացի քրիստոնեայ ժողովուրդը, Հայեր եւ Ասորիներ թողլով իրենց տունները՝ դաղթեցին դէպի Անտիոքի իշխանութեան սահմանները, չենթարկուելու համար Յոյներուն³⁶: Այս ատեն ալ Գրիգորիս եւ Ներսէս, իրենց գոյքերով եւ ընտանեկան պարագաներով, անցած պէտք է ըլլան Հռոմկլայ, նախընտրելով Իսլամներու իշխանութեան տակ ըլլալ՝ քան ենթարկուիլ յունականին: Ասիկա կը պատահէր 1151 թվականին, ինչպէս կը գրէ Ն. Շնորհալին իր «Բաճ Հաւատոյ» գերթումի յիշատակարանին մէջ:

34. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բաճ Զափաւ, անդ, էջ 242:

35. Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Ն. Շնորհալի եւ Պարագայ իւր, էջ 226-7:

36. S. RUNCIMAN, ibid. p. 560-1.

խուստը Ծով դղեակէն դէպի Տաւրոս, եւ անկէ անդին՝ Թորոս իջ-
խանին մօտ:

«Տաղս երդեցաք քաղցրաճայնի,
Դաշնակելով յիմաստ բանի
Վերափոխման Աստուածածնի,
Եւ կենսատու սրբոյ Խաչի...
Ներսէս եղբայր Հայրապետի,
Հայոց Մեծաց Գրիգորիոսի,
Նստի ի Կլայն հռոմէականի»⁴¹:

Յիշատակարանին խօսքերուն մէջ յայտնի կ'ըսուի թէ երաժշ-
տական եղանակն ալ յօրինողը ինքը եղած է, որմէ կը հետեւի թէ
ան բոլոր տաղերուն ալ եղանակներուն յօրինիչն էր, քանի որ իբրեւ
վարպետ երաժիշտ՝ պէտք չունէր ուրիշին դիմելու: Այս տաղերը
եկեղեցական արարողութիւններուն կ'երգուէին եւ ինք զանոնք յօ-
րինած է այդ նպատակով՝ ծիսական տարւոյն բոլոր տօներուն հա-
մար. անոնք թուով 43 հատ են, առանց հաշուելու յորդորակները.
եւ վրան աւելցնելով երկու դանձերը, Վարդապետի եւ Վերափոխ-
ման տօներուն համար գրուած, կո'նենանք այս շարքին ամբողջու-
թիւնը: Չենք կրնար ճշտել անոնց յօրինման թուականները եւ տե-
ղերը, քանի որ յիշատակութիւն չունին, բացի վերոյիշեալ երկու-
քէն:

Հռոմկլայ փոխադրութեան առաջին տարիներուն, ըստ Ալիշանի⁴²
1151-2ի ատենները, առիթը կը ներկայանայ իր Զօրավար եղբօր ե-
րիցագոյն դաւակին՝ Ապիրատի ուղղել տաղաչափեալ նամակ մը: Ա-
պիրատ, որուն խնդրանքով գրած էր «Յոսիսիոյ Ոգր»ը եւ «Բամ Հա-
ւատոյ» գրութիւնը, Պոլիս կը գտնուէր Յունաց արքունիքի ծառա-
յութեան մէջ, եւ լուր եկած էր թէ կայսերական բանակին հետ Կի-
լիկիա կու գար: Ներսէս անձկագին կարօտով կը սպասէ անոր գա-
լուստին, հրաւիրելով զինք գալ Հռոմկլայ իրեններուն տեսութեան:

«Տենչմամբ սիրոյդ սըրտի տարփմամբ
Մինչ զի կիզուլ տեսոյդ յիշմամբ,

41. ՏԱՇԵԱՆ, Ցուցակ Ձեռագրաց, անդ, էջ 514: Ձեռագրին մէջ, ինչպէս նկատել
կու տայ Տաշեան, յիշատակարանին յիշած տաղերը չկան: Արսէն Վ. Բեր-
բերեան, «Էջմիածին» թերթին մէջ (1987, Դ. էջ 30), հրատարակած է Տաղ
մը Ներսէս Ծնորհալիէն՝ նուիրուած Աստուածածնի, որուն սկզբնատառերը կը
կազմեն՝ Ի խնդրոյ Մեծիմ Թորոսի: Շատ հաւանական է որ այս տաղը ըլլայ
յիշատակարանին մէջ նշուածը: Որմէ կը հետեւի՝ թէ Ներսէս Թորոսի քով
եղած միջոց յօրինած ըլլայ զայն, նոյն իշխանին խնդրանքով, 1150ի ամառը,
եղած միջոց յօրինած ըլլայ զայն, նոյն իշխանին խնդրանքով, 1150ի ամառը,
եղած միջոց յօրինած ըլլայ զայն, նոյն իշխանին խնդրանքով:

42. Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Ն. Շնորհալի եւ Պարագայ իւր, անդ, էջ 236-7:

Էից վե՛հ երանական
Զքոյդ տեսութեան քոյքըս վարկան,
Րոտել ի յայս վայր ամրական»⁴³:

Տողեր, որոնք ցոյց կու տան Ծնորհալիի զգայուն սրտին Թա-
քուն լարերը: Կարօտի զգացումը հանդէպ սիրելի հօրեղբորորդոյն,
որուն միացած է մտահոգութիւնն ալ, քանի որ ան կը գտնուի կայ-
սերական արքունիքին մէջ, ենթակայ պալատական ու զինուորական
կեանքի փորձանքներուն, իր երիտասարդական երեսնամեայ առոյգ
հասակին: Ներսէս կը զգուշացնէ զինք անոնցմէ, յորդորելով որ հե-
տեւի Ս. Գիրքի մէջ յիշուած սրբականցաղ երիտասարդներուն, ի
մասնաւորի՝ Յովսէփին:

«Բան մի՛ բարուր պատճառական
Դըներ զհասակըդ մանկական.
Այլ քեզ առցես տիպ ցուցական
Զբազում մանկունս աստուածական.
Նախ զՅովսէփ Եգիպտական,
Ապա զյոզունս որք ի գրի կան»⁴⁴:

Մաքուր բարքի յանձնարարութեան հետ Ներսէս կը զգուշացնէ
իր եղբորորդին՝ դաւանանքի մէջ ալ թերանալէ, անշուշտ աչքի առ-
ջեւ ունենալով յունականին յարելու վտանգը:

«Այլ եւ զհաւատդ, որ յաւազան,
Անշարժ պահես միշտ յաւիտեան»⁴⁵:

Հռոմկլայն թէեւ իր ամուր դիրքով ապահով պատուարան մը ե-
ղաւ երկու եղբայրներուն, սակայն իր վատառողջ կլիմային պատ-
ճառով՝ շատ նեղութիւն տուաւ Ներսէսի տկար կազմին: Եւ ար-
դէն հոն հաստատուելուն պէս՝ բռնուեցաւ սաստիկ ջերմէ, որ զինք
մահուան դուռը հասցուց, ինչպէս կ'իմանանք Ապիրատին գրած նա-
մակէն.

«Ըստ լի ամաց քոց երեսնից
Գրեցան եւ տունքըս գովեստից
Ի հիւանդոտ եւ ցաւալից
Անձնէ յաւուրս քառասնից,
Զոր մերձ մահու հասեալ մտից,
Դարձոյց այսրէն Տէրն ամէնից»⁴⁶:

43. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բամբ Զափաւ, անդ, էջ 326:

44. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բամբ Զափաւ, անդ, էջ 327:

45. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բամբ Զափաւ, անդ, էջ 328:

46. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բամբ Զափաւ, անդ, էջ 328:

Թորոսս յետ զարնուելու Անտիոքի Ռոնալտ իշխանին հետ, անոր ալ բարեկամացաւ՝ Տաճարական ասպետներու միջնորդութեամբ. բայց այս բարեկամութենէն առաջ եկաւ անպէտ եւ վտանգաւոր արարք մը, որ իր անունին ալ արատ մը թողուց, եւ յոյն ինքնակալին թշնամութիւնը դարձեալ արծարծելու առիթ տուաւ։ Արդարեւ, 1156ին, ան միացած Անտիոքի իշխանին, նաւատորմիդ մը կազմեկու իշխաններու կատարածը, կատարեալ ելուզակային յարձակում մը եղաւ, որ երեք շաբաթ տեւեց, Թալանի ու կողոպուտի, հրկիզումի եւ խժոժութեան մատնելով կղզիին բնակչութիւնը ու մանաւանդ մեծամեծները։ Անգլիացի ներկայ պատմագէտ մը արարքը բարբարոսային որակելէ զատ՝ կը համարի թէ «Կիպրոս այդ օրէն այլեւս չկրցաւ երբեք ինքզինքը գտնել, Ֆրանսացիներու եւ անոնց դաշնակից Հայերու պատճառած աւերին հետեւանքով»⁵⁸։ Անշուշտ ասիկա լոկ հեռուորական ասացուածք մը պէտք է նկատենք, թէ եւ շատ անյարմար պատմագէտի մը բերնին, քանի որ նման դատաստան մը պիտի փաստէր ապիկարութիւնը այդ կղզիին յետագայ կառավարիչներուն, որոնց վերջինները նոյն ինքն Անգլիացիները եղած են։

Այնուհանդերձ Կիլիկիոյ Տարեգիրքը եւ անոր աղբիւրը, Մ. Ուռ-հայեցիի շարունակող Գրիգոր Երէց, մութ գոյներով կը նկարագրեն դէպքը, ըսելով թէ «Յուով անուանի արանց կտրէին զձեռնն եւ զոտսն եւ զքիթն»։ Անշուշտ Բիւզանդացիներէն ուսած ըլլալով այս բարբարոս սովորութիւնը։ Բայց երկուքն ալ կը ջանան արդարացնել Թորոսս այս սխրագործութիւնը ըսելով՝ թէ «Եւ զայս առնէր Թորոսս վասն հօրն իւրոյ, զոր անմեղ կապեալ տարան ի Կոստանդինուպոլիս, եւ զինքն զԹորոսս եւ զեղբայրն Ստեփանէ եւ զմայրն իւր եւ իս, եւ զինքն զԹորոսս եւ զեղբայրն Ստեփանէ»։ Եւ թէ «Յիզդորան, որ եւ հայրն իւր անդ ի բանտի վախճանեցաւ»։ Եւ թէ «Յիզդորան եւ զառաջին իշխանսն Հայոց, որ խաբամբ տարան ի Կոստանդինուպոլիս եւ կենդանւոյն յերկաթի կախաղանս կախեցին եւ ըզդինուպոլիս եւ կենդանւոյն յերկաթի կախումն ի Մանտալէի որդւոցն, դրունսն կալան. յիշէր եւ զԳաղկայի կախումն ի Մանտալէի որդւոցն, եւ զայս բազումս»⁵⁹։ Այս ամէնը թէ եւ կը բացատրեն Թորոսսի վրէժ-եւ խնդրական կիրքին սաստկութիւնը, բայց չեն արդարացնել արարքը. մանաւանդ որ այդ քինախնդրութիւնը ո՛չ թէ պատասխանատունբութիւնը վրայ թափած էր, այլ անմեղ անձներու վրայ։

Անշուշտ Մանուէլ կայսրը չէր կրնար անտարբեր մնալ այս արարքին դիմաց, բայց զբաղած ըլլալով իկոնիոյ սելճուքներուն հետ,

սպասեց մինչեւ 1159 թուականը, եւ յանկարծ խոշոր բանակով մը իջաւ Կիլիկիա ու նստաւ Մսիս քաղաքը, ճիշտ ինչպէս ըրած էր իր նախորդը՝ Յովհաննէս Կոմնենոս։ Թորոսս, լուրը առածին պէս, անապարեց ապահովել կինը, զաւակները եւ զանձը, զանոնք տեղաւորելով Տաճիկ քար կոչուած անմատչելի բերդին մէջ, եւ ինք իր զօրքով բարձրացաւ Տաւրոսի մացառուտ եւ դժուարամատչելի կողմերը։ Բարեբախտաբար, Երուսաղէմի թագաւորը եւ տաճարական ասպետները, որոնք զինքը կը սիրէին, բարեխօս ու միջնորդ եղան Մանուէլի առջեւ՝ ներում ընդունելու իրեն եւ Անտիոքի իշխանին համար։ Կայսրը յանձն առաւ ներել՝ պայմանով որ ծնրադիր դային եւ խոստանային հպատակութիւն։ Թորոսս երբ տեսաւ թէ ուրիշ ընելիք չկայ, յանձն առաւ այս խոնարհեցուցումը եւ սիրաշահեցաւ ինքնակալին համակրանքն ալ։ Թորոսս այլեւս Յոյներու հպատակ իշխան մը կ'ըլլար՝ Սեւաստոս տիտղոսով, եւ յանձն կ'առնէր իր զօրքով մասնակցելու կայսերական արշաւներուն։ Այսու Կիլիկիոյ բոլոր հայ իշխանները կայսեր հպատակներ կը դառնային⁶⁰։

Երբ բոլոր քրիստոնեաները՝ Յոյն, Լատին, Հայ, մէկ ճակատ կազմած խմբուեցան, ամէնուն սրտին մէջ արծարծեցաւ յոյսը՝ թէ պիտի կարենային հասարակաց թշնամին խորտակել։ Կայսրը, Երուսաղէմի թագաւորը, եւ Թորոսս ճամբայ ելան դէպի Անտիոք. մինչ Հալէպի տէրը՝ Նուրէտտին, իր զօրքը հաւաքելով Եփրատէն անդին կ'անցնէր՝ քրիստոնեաներուն միաբանութենէն վախճալով։ Բայց Մանուէլ կայսրը չուզեց օգտուիլ կացութենէն, հակառակ անոր որ խաչակիրները զինք կը յորդորէին յարձակիլ Նուրէտտինի թողած երկրին վրայ։ Ժամանակակից պատմագիրը, Գրիգոր Երէց, Մ. Ուռ-հայեցիի շարունակողը, չի կրնար բացատրութիւն գտնել կայսեր այս չկամութեան, եւ միայն իր լսած լուրին ապաւինելով կը խորհրդածէ. «Մինչդեռ յայս մեծի խորհրդի էին, յանկարծակի յազմանէ շարին հրովարտակ եհաս ի թագաւորական քաղաքէն, չփոթ լինել աթոռոյն»⁶¹։ Ասոր վրայ Մանուէլ ետ կեցած պէտք է ըլլայ Նուրէտտինի վրայ յարձակելու ծրագրէն, որ հաւանաբար չունէր. այլ պատգամաւորներ զրկեց անոր՝ պահանջելով որ ետ դարձնէ Անտիոքի իշխանութենէն դրաւած հողերը, ինչպէս նաեւ Եդեսիոյ կոմսութեան երկիրը։ Կիլիկիոյ Տարեգիրքին հեղինակը կը խորհրդածէ՝ թէ Նուրէտտին հասկեցաւ որ Մանուէլ իր վրայ յարձակելու նպատակ չունի, քանի որ սուրով ու նիզակով չէր որ կը պահանջէր այդ հողերը, այլ նամակով։ Ուստի, ինքն ալ հանդարտեցաւ եւ պատգամաւորներ զրկեց՝ ղենելով իր պայմանները։ Կայսրը գործը փակեց բանակցու-

tibus Ciliciae, circa Tarsum, erat quidam nobilis et potentissimus Armenus, Toros nomine».

58. S. RUNCIMAN, ibid. p. 577.

59. Տարեգիրք, անդ, էջ 176: Հմտ. Մ. ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Անդ, էջ 418:

60. Տարեգիրք, անդ, էջ 177-8:

61. Մ. ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Անդ, էջ 421:

նախընթացաբար, Յոյներուն հանդէպ վերապահութիւն մը եւ մինչեւ իսկ անվստահութիւն մը, հիմա աւելի հասկացողութիւն եւ համաձայնելու տրամադրութիւնը շեշտուած կը տեսնուի:

Ալեքս այնքան խանդավառ էր Ներսէսի պատասխաններէն՝ որ, ինչպէս ըսինք, ստիպեց զինք դրաւոր պատասխան մը տալու, որպէսզի կարենար հետը տանիլ եւ կայսեր ներկայացնել: Ներսէս տեղւոյն վրայ շարադրեց յոյն կառավարիչին դրաւոր տասը հարցումներուն պատասխանները եւ անոր յանձնեց: Ասիկա կը պատահէր Մամեստիոյ մէջ, Հայոց ՈԺԴ Թուականին, այն է 1165ին⁷⁰, որմէ ետք՝ Ներսէս Օշինի հետ կը վերադառնար Լամբրոն, հոն ալ քիչ մը ատեն մնալու: Արդ, այս պարագան ինքնին կը յայտնէ՝ թէ Օշին պատահաբար չէ որ մինչեւ Մամեստիա ընկերացած էր Ներսէսի, այլ կը հետապնդէր իր նպատակը՝ հանդիպում ստեղծելու Ալեքսի հետ. եւ պէտք է ըսել թէ Օշին յաջողեցաւ իր ծրագրին մէջ⁷¹:

Ներսէսի առաքելութիւնն ալ կրկնակի յաջողութեամբ պսակուած էր, եւ կրնար վերադառնալ Հռոմկլայ, ուր իրեն կը սպասէր տարէց եղբայրը Գրիգորիս. որ իր գոհունակութիւնը ուրիշ լաւագոյն կերպով չէր կրնար յայտնել, բայց եթէ ստիպելով եղբայրը՝ որ այլեւս յանձն առնէ կաթողիկոսական պաշտօնը: Ներսէս, թէեւ դժուարաւ, բայց ի վերջոյ պարտաւորուած աստուածային կամքին տեսութենէն, յանձն կ'առնէր զայն, եւ Գրիգորիս զինք կը ձեռնադրէր 1166 թուականի Ծաղկազարդի օրը, որ այդ տարին հանդիպած էր Ապրիլ 17ին: Երեք ամիս ետք՝ Գրիգորիս կը կնքէր իր մահականացուն, մինակ թողլով իր անգուգական եղբայրը եւ գործակիցը, Հայոց Հայրապետական դահլին վրայ:

(Շար. 2)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

6

70. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ընդհանրական, անդ, էջ 87: (Նամակին վերնագրին մէջ):

71. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ընդհանրական, անդ, էջ 107:

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴ. ԵՐԵՒԱՆՑԻ

ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԼՈՒՍԱԽՈՐ ԷՋ ՄԸ

ԺԵ. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԵՆ

1

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՓՈՐՁԵՐ

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Յակոբ Մեղապարտ ճանչցուած է իբրեւ ռահվիրայ հայ տպագրութեան: Ան, հաւանօրէն տեղական տպարանի մը մէջ՝ որ ծանօթ է D. I. Z. A. նշանադրողով՝, Վենետիկ, 1512-1513 թուականներուն, ուրիշներու համաձայն 1509էն սկսած՝ հրատարակեց հայերէն առաջին տպագիր մատենաները. Սաղմոսարան (?), Ուրբաթագիրք, Պատարագատետր, Աղթարք, Պարգատումար, Տաղարան²: Ու կը լռէ այդ տպարանը, գէթ հայ գիրքերուն համար:

Մեղապարտէն ետք հռչակուած է Թոխաթեցի կամ Եւդակիացի Արգաթ Դպիրը, որ իբր նուիրակ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոս Միքայէլ Սեբաստացիի՝ պատգամաւորութեան մը ձեռնարկեց 1562ին, ներկայանալու Հռոմի Սրբգ. Քահանայապետին: Արդար Հռոմէն անցաւ:

1. Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ D. I. Z. A. նշանադրող մեկնարանած է հետեւեալ ձեռով. Democrito Italiano - Zacomo Armeno: Տե՛ս Հայկական առաջին տպարանի հիմնադիրը Դեմոկրիտոս Թերրաչիմա, «Բազմավէպ», ՀԱ (1913), Թ. 11-12 (Հայկական Յոբելեան), էջ 108-121:
2. Ռ. ԻՇԵԱՆԵԱՆ, նորը հայ հմագոյն տպագրութիւնների վերաբերեալ, «Բանբեր» Մատենադարանի, Թ. 7, էջ 275-298 (Երեւան ՀՍՍՀ ԳԱ Հրտ., 1964): Հայ հմագոյն տպագրութիւնների ժամանակագրութեան հարցի շուրջը, «Բանբեր» Մատենադարանի, Թ. 8, էջ 183-189 (Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրտ., 1967): Ն. Եպս. ՄՈՎԱԿԱՆ, Հայերէն հմագոյն տպագրութիւնները, «Միտն», 1965, Թ. 3, էջ 86: ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ, Հայ առաջին վաստակաւոր տպագրիչները, «Միտն», 1966, Թ. 2-3, էջ 116-120: ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԵՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ, Հայ տպագրութեան մատակարարները՝ Մեղապարտ Յակոբ, «Հասկ», 1966, Թ. 3-5, էջ 123-138: